

Eesti keeles jooksmine*

Kätlin Kibin

Tallinna ülikooli bakalaureus

Artikli eesmärk on tutvustada, milliseid sõnu ja sõnaühendeid pakuvad mõiste JOOKSMA väljendamiseks eesti keele mõiste- ja tähenduspõhised sõnaraamatud. JOOKSMA-mõiste keelendamise kõrval pööran tähelepanu selle mõiste alla kuuluvate keeleüksuste tähendustele ja nende vahelistele seostele. Mõiste JOOKSMA all pean silmas inimese või looma 'kiiresti jalgadel edasi liikumist', näiteks *lippama*, ning seetõttu jätan vaatluse alt kõrvale tähendused, mis hõlmavad muus mõttes jooksmist, näiteks *aeg jookseb*.

Mõiste ja tähendus

Mõiste on mõistestamise tulemus, mis ei kuulu keelde, vaid inimteadvusse. Kui lähtume mõtlemisest, räägime mõistest.¹ Arvatakse, et sõnad on seotud asjadega mõiste kaudu. Aga kuidas täpselt, on ebaselge.²

Mõiste on inимтunnetuse kompleksne nähtus, mida saab käsitleda eri vaatenurkadest, tuues esile selle erinevaid olemuslikke tunnusoone ja käitumist. Mõisted kuuluvad ühest küljest tähendusena sõnade (st keele) juurde ning on seega kollektiivsed ja jagatavad; teisest küljest võtavad mõisted kokku kogemust ja teadmisi, mida me maailma nähtuste kohta oma teadmistesse talletanud oleme.³ Teadlased arutlevad endiselt selle üle, kas üldse on olemas mingi abstraktne mõistete tasand, mis seisab eraldi sõnade tähendusest, või on sõnade tähendused mõistetega samastavad. Vaieldakse selle üle, kas on olemas piir, mis

---

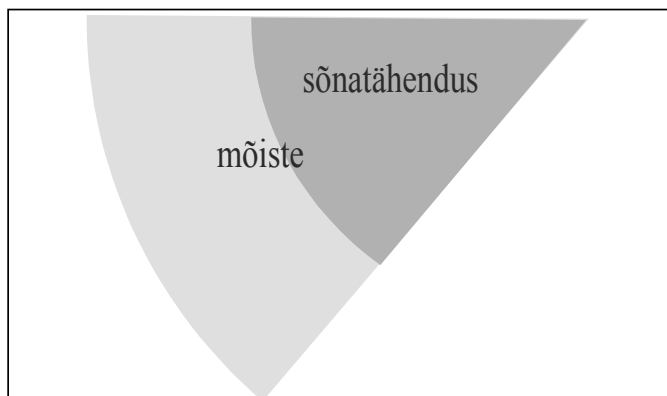
* Artikkel põhineb Tallinna ülikoolis 2011. a kevadel Kätlin Kibina kaitstud bakalaureusetööl „Mõiste JOOKSMA eesti keele sõnaraamatutes”. Täna oma juhendajat Katre Õimu.

¹ Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, lk 7–8.

² Aitchison, Jean 2003. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon, third edition. Blackwell Publishing Ltd. UK, lk 43.

³ Vainik, Ene, Toomas Kirt 2008. Kuidas me mõistame mõisteid? – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, 4. Tallinn, lk 240.

eraldab mõistet sõna tähendusest, või on nad identsed.⁴ Üldiselt usutakse tänapäeval mingite keeleüksustele vastavate mentaalsete esituste olemasolule inimese ajus. Käibel on termin, nagu *mentaalne leksikon* või *mentaalkeel*.⁵ Nagu eespool öeldud, arvatakse, et sõnad on seotud asjadega mõiste kaudu. Jean Aitchinsoni teoses „Words in the mind” on toodud joonis, kus näidatakse LILLE mõiste ja sõna *lill* seostumist lille vaatamisel (lille tähistatakse asjana). Mõiste ja tähenduse suhet kirjeldab Aitchinson järgmise joonisega.

Joonis 1. Mõistete ja sõnatähenduste suhe.⁶

Renate Pajusalu ütleb, et tähendus on abstraktne mõiste, mida pole väga kerge defineerida. Tähendus on see osa keeleüksusest, mis ei ole vorm ja teebki seega märgist märgi. Tähendus on suhe häälikulise vormi ehk tähistaja ja teadvuses oleva mõiste ehk tähistatu vahel. Funktsiooni järgi saame tähendust määratleda kui häälikulise üksuse (tüüpjuhul sõna) võimet seostuda maailma kategoriseeriva mentaalse üksuse ehk mõistega ja edastada infot selle kaudu, et sõnumi vastuvõtjal seostub sama vorm sama mõistega.⁷

Sündmused ja tegusõnad

Kui uurida mõistet *JOOKSMA*, on oluline välja tuua ka lekseemi, tegusõna *jooksma* tähendus, et jõuda lähemale, mida see mõiste hõlmab, milline

⁴ Aitchison, Jean 2003. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon, third edition. Blackwell Publishing Ltd. UK, lk 43.

⁵ Vainik, Ene, Toomas Kirt 2008. Kuidas me mõistame mõisteid? – Eesti Rakenduslingvistika Ühingu aastaraamat, 4. Tallinn, lk 228.

⁶ Aitchison, Jean 2003. Words in the Mind: An Introduction to the Mental Lexicon, third edition. Blackwell Publishing Ltd. UK, lk 44.

⁷ Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, lk 7–8.

on selle sisu. Tegusõna on avatud sõnaliik, mis seob endaga subjekti ja objekti ning muutub ajas, isikus, kõneviisis, tegumoes ja kõneliigis. Verbid tähistavad sündmusi. Tavaliselt kodeerivad verbid keeles liikumise (*kõndima, jooksmata*), paigalolu (*seisma, hoidma*), mõjutamise (*lööma, ehitama*), andmise (*andma, müüma*), taju (*nägema, kuulma*) ja kõnelemise (*ütleva, küsima*) tähendusi. Verbiga tähistatud tegevus on alati selles mõttes abstraktne, et tegevust sooritab keegi, keda ei saa teisiti sündmusest eristada kui abstraherides. Näiteks, me ei näe kunagi kusagil puhast jooksmist, vaid ainult jooksvaid inimesi, loomi ja vedelikke.⁸

Dünaamilised on sündmused, millel on suhteliselt selge ajaline struktuur, st neil on algus ja lõpp ning nad väljendavad erinevust alguse ja lõpu vahel. Sündmuse käigus muutub miski. Seisundid on ajas stabiilsemad, neil ei ole nii selget ajalist struktuuri ja grammatiline subjekt pole niivõrd tegija kui omaduse kandja.⁹ Dünaamiliste predikaatidega laused tähistavad dünaamilisi situatsioone. Dünaamiline situatsioon pigem 'toimub' kui 'on olemas', ta kulgeb heterogeensena, mingis mõttes muutlikuna.¹⁰ Staatiliste predikaatidega laused tähistavad aga staatilisi situatsioone ehk seisundeid. Staatiline situatsioon pigem 'on olemas' kui 'toimub', on homogeenne, pidev ja muutumatu.¹¹

Dünaamilisi sündmusi jagatakse tegevusteks, sooritusteks ja saavutusteks. Tegevused on sündmused, millel on selge tegija, kuid ei ole vältimatut resultaati. Tegevus on piiritletud ajaliselt ja tegevused saab omakorda jagada objektile suunatud tegevusteks (*vaatama, nägema*) ja liikumisteks (*kõndima, ujuma*). Saavutuste all mõeldakse selliseid sündmusi, mis on oma ajaliselt parameetrilt punktuaalsed, sooritusel on aga sellised resultatiivsed sündmused, mida on käsitletud protsessina.¹²

Kui tüüpiliselt seostatakse iga sündmustüübiga oma verbirühma, ei ole see seos ühene. Näiteks liikumissündmust võib käsitleda kui liiku-

⁸ Samas, lk 64.

⁹ Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, lk 65–66.

¹⁰ Erelt, Mati, Reet Kasik, Helle Metslang, Henno Rajandi, Kristiina Ross, Henn Saari, Kaja Tael, Silvi Vare 1993. Eesti keele grammatika II. Süntaks. Lisa: Kiri. Peatoimetaja Mati Erelt. Eesti Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn, lk 23.

¹¹ Samas, lk 22.

¹² Pajusalu, Renate 2009. Sõna ja tähendus. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, lk 67–68.

mistegevust ja kui saabumist mingisse sihtkohta. Seega ei saa üheselt öelda, et verb *jooksma* oleks tegevusverb või sooritusverb.¹³

Lekseemi *jooksma* võib liigitada liikumisverbide alla. Liikumisverb kui iseseisev klass on oma otseses tähenduses seotud liikumissündmusega ja seega ruumivaldkonnaga. Tavapäraselt mõeldakse liikumissündmuse all mingi füüsilise olemi asukohavahetust ruumis. Liikumise taustsüsteemina käsitleb vaateleja üldjuhul jalge all olevat maapinda, mis vaateleja jaoks seisab paigal.¹⁴

Leonard Talmy järgi võib liikumissündmusena käsitada nii kulgevat (ese muudab oma asukohta) kui ka mittekulgevat liikumist (ese säilitab oma põhilise asukoha).¹⁵ Liikumissündmus jaotub Talmy käsitluses sisemiselt osadeks: kujund, taust, liikumistee, liikumine (selle olemasolu või puudumine). Liikumistee all mõistab Talmy ala, mille kujund tausta suhtes liikumisel hõlmab, sh liikumise lähte- ja sihtkoha.¹⁶ Alati, kui tegemist on liikumisega, alustab objekt liikumist LÄHTEPUNKTIST, jõuab SIHTPUNKTI, kulgeb mingis ruumis ja mingit TEED pidi. OBJEKT võib kokku langeda AGENDIGA, kui liikuja liikumapanev jõud on temas eneses (nagu tavaliselt on elusolendite puhul), kuid AGENT ehk liigutaja võib olla ka OBJEKTIST erinev.¹⁷

Eesti keelele iseloomulikult saab verbitüvega üheaegselt väljendada nii liikumist ennast kui ka liikumisviisi (näiteks *jooksma*, *hüppama*), liikumise teed väljendatakse afiksaaladverbide abil (näiteks *väljaronima*).¹⁸ Lisaks on liikumissündmus seotud kaassündmusega, mis tüüpiliselt väljendab liikumisviisi või põhjust.¹⁹

¹³ Samas, lk 68.

¹⁴ Pajusalu, Renate, Heili Orav 2007. Supiinid koha väljendajana: liikumissündmuse keelendamise asümmeetriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn, lk 104.

¹⁵ Pool, Raili 2010. Eesti keele õppijate strateegiad liikumissündmuste väljendamisel kirjalikes narratiivides. – Emakeel ja teised keeled VII. Teesid. Tartu Ülikooli Eesti keele võõrkeelena osakond. Tartu, lk 20.

¹⁶ Tragel, Ilona, Piret Piiraja 2010. Tuntud keeleteadlasi ja koolkondi. E-kursuse materjal. Tartu.

¹⁷ Pajusalu, Renate, Heili Orav 2007. Supiinid koha väljendajana: liikumissündmuse keelendamise asümmeetriast. – Emakeele Seltsi aastaraamat 53. Tallinn, lk 104.

¹⁸ Pool, Raili 2010. Eesti keele õppijate strateegiad liikumissündmuste väljendamisel kirjalikes narratiivides. – Emakeel ja teised keeled VII. Teesid. Tartu Ülikooli Eesti keele võõrkeele osakond. Tartu, lk 20.

¹⁹ Tragel, Ilona, Piret Piiraja 2010. Tuntud keeleteadlasi ja koolkondi. E-kursuse materjal. Tartu.

JOOKSMA-mõistet väljendavad keelendid eesti keele sõnaraamatutes

Minu analüüsi eesmärk oli teha eesti keele sõnaraamatute põhjal kindlaks, kuidas keelendatakse eesti keeles mõistet JOOKSMA, s.o milliste keeleüksuste abil antakse edasi tähendust 'jalgadel kiiresti edasi liikuma'. Keelematerjali analüüsi käigus pöörasin tähelepanu ka sellele, milliseid tähendusi JOOKSMA-mõiste all täpsemalt väljendatakse ja kuidas need üksteisega seotud on. Materjaliallikatena kasutasin eesti keele tesauruseid „Eesti keele mõisteline sõnaraamat”, Eesti WordNet ja Eesti fraseologismide elektrooniline alussõnastik ning „Eesti keele seletavat sõnaraamatut”, „Sünonüümsõnastikku” ja „Väljendiraamatut”. Otsingusõnana kasutasin põhiliselt *jooksma* või *jalgadel kiiresti edasi liikuma*. Järgnevalt selgitan lähemalt, kuidas leidsin JOOKSMA-mõistega seotud sõnad, sõnaühendid ning mida ühist või erinevat nende tähendustes oli.

Sõnastikuotsingud

Andrus Saareste „Eesti keele mõistelise sõnaraamatu” märksõnaks on mõisterühma nimi (pealkiri), mille alla on koondatud kõik sõnad ja väljendid, mis selle mõistega on seotud. Sõnaraamat sisaldab küll palju (aegunud) murdekeelendeid, kuid mõistesüsteem ise põhimõtteliselt aeguda ei saa. Leidsin mõisterühmast JOOKSMA 159 sõna ja sõnaühendit. Sorteerisin sealt tähenduste järgi välja 126 keeleüksust, mis iseloomustavad inimese või looma liikumist.

Eesti WordNetis jõudsin otsingusõna *jooksma* abil seitsme tähenduseni: 'minema', 'laiali lagunema', 'arenema', 'käima', 'käima (mitte kõndimise kohta)' ja 'nähtuma'. Mina keskendusin tähendusele, mis iseloomustab inimese või looma liikumist, s.o 'minema'. Tulemuseks sain ühe sünohulga²⁰ ja kaks liigisõna.

Eesti fraseologismide elektroonilises alussõnastikus jagunevad mõistekategooriad hierarhiliselt mõisteklassideks, üldmõisteteks ja mõisteteks. Valisin sealt loetelust üldmõiste INIMENE, sealt TÖÖD JA TEGEMISED, ELATUSALLIKAD, siis KÄIMA JA LIKUMA, LIIKLUS- JA SÕIDUVAHENDID ning lõpuks mõiste JOOKSMA, ÄRA JOOKSMA. Tulemuseks sain 85 sõnaühendit/fraseologismi.

²⁰ Sünohulga moodustavad ühte mõistet (*concept, meaning*) väljendavad sünonüümsed sõnad ja sõnaühendid.

„Sünonüümisõnastikust” ja „Väljendiraamatust” leidsin sõna *jooksma* sünonüümid ning seonduvad keelendid. „Sünonüümisõnastiku” 23 vastavast sünonüümireast valisin välja need, mis käivad inimese või looma liikumise kohta: *jooksma*, *otsa jooksma*, *ringi jooksma*, *sörkima* ja *ära jooksma*.

„Väljendiraamatust” leidsin 29 märksõnale *jooksma* vastavat väljendit. Erinevalt teistest kasutatud allikatest on „Eesti keele seletav sõnaraamat” seletussõnaraamat. Otsisin sõna *jooksma* kõigilt e-sõnaraamatu väljadelt. Tulemuseks sain 30 artiklit, millest kasutasin vaid neid, mis väljendasid inimese või looma ’kiiresti jalgadel edasi liikumist’. Sõnaraamatu seletusosast otsisin veel sõnaühendeid *jalgadel kiiresti edasi liikuma*, *kiiresti edasi liikuma*, *jalgadel*, *kiiresti edasi* ja sõnu *põikama*, *sibama*, *sõeluma*, *tormama*. Kokku leidsin 18 sõna ja sõnaühendit, mis seonduvad mõistega JOOKSMA.

Mõistet JOOKSMA saab eesti keeles väljendada suure hulga keelenditega, kuid eeldatavasti on nende sõnade ja sõnaühendite tähendus mõnevõrra erinev. Et analüüsitulemus oleks ülevaatlikum, sorteerisin kogu sõnastikest leitud materjali tähenduste järgi rühmadesse. Tähendusrühmad moodustasin sõnastikes antud sõnaseletuste järgi. Kui sõnastikus on mingi tähendusrühm välja toodud, siis seda ma ka arvestasin, ise ma tähendusrühmi juurde ei tekitanud. Nii jõudsin välja suhteliselt suure hulga, 64 tähendusrühmani.

Otsingutulemused ja keeleüksuste tähenduste vahelised seosed

Sõnastikumaterjali põhjal saab öelda, et eesti keeles on mõiste JOOKSMA väljendamiseks väga rohkesti võimalusi. Kokku leidsin kasutatud allikaist 325 eri sõna või sõnaühendit, mis väljendavad mõistet JOOKSMA. Eri allikates kordus kokku 28 keelendit, näiteks *vehkat tegema*, *sirkama*, *plagama*, *tormama* ja *kodaraid käima panema*. Kõige sagedamini kannavad leitud keeleüksused tähendusi ’jooksma’, ’kiiresti jooksma’ ja ’ära jooksma’. Teisalt leidub tähendusi, mis on omased vaid ühele-kahele sõnale, sõnaühendile. Nagu järgnevast tabelist nähtub, on samuti väga erinev sõnaraamatutest leitud keelendite arv.

JOOKSMA-mõistet väljendavate keeleüksuste jaotumine sõnaraamatute kaupa

SÕNARAAMAT	ÜKSIKSÕNU	SÕNAÜHENDEID	KEELEÜKSUSI KOKKU
„Eesti keele mõisteline sõnaraamat”	110 (nt: <i>hilbama, sakkima</i>)	16 (nt: <i>ülejala laskma, lontamisi jooksmata</i>)	126
„Eesti keele seletav sõnaraamat”	10 (nt: <i>sõeluma, sibama</i>)	8 (nt: <i>läbi jooksmata, ümber jooksmata</i>)	18
WordNet	14 (nt: <i>vudistama, silkama</i>)	1 (nt: <i>seasörki laskma</i>)	15
Eesti fraseoloogismide elektrooniline alussõnastik	–	85 (nt: <i>soetantsu lööma, nii kui noor lepavõsu</i>)	85
„Sünonüümisõnastik”	34 (nt: <i>sudima, traaveldama</i>)	46 (nt: <i>putku pistma, traavi laskma</i>)	80
„Väljendi-raamat”	–	29 (nt: <i>ummisjalu jooksmata, putked mängima panema</i>)	29
KOKKU	168	185	353

Üksiksõnu ja sõnaühendeid leidsin peaaegu võrdselt, vastavat 168 ja 185. Kõige rohkem sõnu leidsin „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust”. Sõnaühendeid, täpsemalt fraseologisme leidsin ootuspäraselt kõige rohkem „Eesti fraseoloogismide elektroonilises alussõnastikus”.

Minu analüüsi tulemus ei ole üllatav, sest põhitasandi mõiste JOOKSMA hõlmab inimeste jaoks lihtsalt sooritavat ja seega ka lihtsalt mõistetavat füüsilist tegevust, sooritust või saavutust. Kõnealune liikumissündmus on protsess, dünaamiline sündmus, millel on suhteliselt kindel ajaline struktuur. Jooksmise kui kulgeva liikumise käigus toimub füüsilise entiteedi asukoha vahetus ruumis. Jooksmist alustatakse kindlast lähtepunktist ning lõpetatakse sihtpunktis; lõpmatult, ilma lõpp-punkti jõudmata joosta ei saa.

Järgnev joonis annab JOOKSMA-mõistet väljendavate keeleüksuste tähendustest ülevaate.

Selgub, et seoses mõistega JOOKSMA kerkibki ruumi kategoorias selgelt esile VIIS, s.o jooksmiskiirus ja moodused, ning SIHTPUNKT, s.o jooksmise eesmärk või selle puudumine, vastavalt näiteks 'põgenema' ja 'sinna ja tänna jooksmine'. Esimeses rühmas on keeleüksusi ühendavaks jooneks agendi jooksmisviis, näiteks 'traavima' kui tegevus. Teises rühmas on jooksmine käsitatav saavutusena ja agendil on eesmärk, näiteks 'kiiresti liikudes väljuma'. Kolmandas rühmas agendil eesmärk puudub, näiteks 'asjatult ümber jooksmine'.

Kõigil kolmel juhul on JOOKSMA-mõiste ja vastavate keelendite tähenduste vahel otsene seos, mis on joonisel märgitud pideva joonega. Suurem osa tähendusi jaguneb omakorda alltähendusteks – nende tähenduste vahelised seosed on märgitud katkendliku joonega, mis tähistab jätkuseid. Poolpaks joon näitab seoseid eri kategooriate vahel. Joonisel hakkab silma, et taolisi jätkuvaid seoseid on eriti rohkesti just VIISI juures. EESMÄRGI puhul domineerivad seevastu otsesed seosed mõiste ja tähenduste vahel. Siin saavad jätkuvad tähenduste vahelised seosed võimalikuks VIISI kaudu: 'kiiresti jooksmine' juures toimub jagunemine alltähendusteks 'kiiresti liikudes väljuma', '(kiiresti) läbima või läbistama', 'kiiresti teatud sihti jooksmine' ja 'nagu nool, väga kiiresti, otse peale jooksmine'. EESMÄRGI PUUDUMISE juures on märgata nii tähenduste vahelisi otseseid kui ka jätkuvaid seoseid. Tunnuslik on jätkuvate seoste rohke hargnemine, näiteks 'edasi tagasi jooksmine' hargneb kolmeks alltähenduseks: 'rahutult edasi tagasi jooksmine', 'kärmelt edasi tagasi jooksmine' ja 'sinna ja tänna jooksmine', millest 'sinna ja tänna jooksmine' jaguneb omakorda veel kaheks: 'sinna ja tänna segaduses jooksmine' ja 'sinna ja tänna ilma kindla sihita jooksmine'. Sama on märgata VIISI puhul, näiteks tähenduse 'sõrkima/aeglaselt jooksmine' juures.

Võib oletada, et VIISI, EESMÄRGI JA EESMÄRGI PUUDUMISE kategooriad toimivad üsna erinevalt. Samas on nende vahel seoseid: tegevus võib üle minna saavutuseks või vastupidi, kusjuures ühenduslülilik on siin VIIS. Arvan, et VIIS mõjutab seeläbi kaht ülejäänud kategooriat. Taolisi seoseid eri põhikategooriate vahel on seitse. Üldiselt saab teatud viisil jooksmisest ('kiiresti jooksmine') eesmärgistatud jooksmine ('kiiresti liikudes väljuma'), kuid leidub ka seoseid, mille käigus saab teatud viisil jooksmisest ilma eesmärgita jooksmine, näiteks 'kiiresti jooksmine' > 'kiiresti, asjata jooksmine'. Samamoodi võib eesmärgistatud jooksmine muutuda teatud viisil jooksmiseks, näiteks 'ringi jooksmine' > 'ringeldes jooksmine'; 'ringi jooksmine' > 'lõbusalt, koduselt, muretult ringi jooksmine'

Kokkuvõtteks

Tulemustest selgub, et mõistet JOOKSMA saab eesti keeles väljendada väga erineval moel. Kokku leidsin sõnaraamatutest 325 eri sõna ja sõnaühendit, mis seda mõistet tähistavad. Kõige rohkem keelendeid leidsin „Eesti keele mõistelisest sõnaraamatust”. Sõnaühendeid, täpsemalt fraseologisme leidis kõige rohkem „Eesti fraseologismide elektroonilises alussõnastikus”. Tähendused, mis JOOKSMA-mõistet väljendavad keeleüksused kannavad, on väga erinevad. Domineerivateks tähenduseks on 'kiiresti jalgadel edasi liikuma', 'lippama', 'kiiresti jooksmata' ja 'ära jooksmata'. Teisalt leidub tähendusi, mis on omased vaid ühele-kahele sõnale, sõnaühendile. Täendusühmi koondades selgus, et ruumi kategoorias tulevad JOOKSMA-mõistega seoses esile VIIS ja SIHTPUNKT. VIIS hõlmab jooksmiskiirust ja mooduseid, SIHTPUNKT eesmärki või selle puudumist. JOOKSMA-mõistet väljendavate keelendite tähenduste vahel kehtib hulk eri tasandi seoseid, mille käigus võib VIISI kategooriast toimuda üleminek SIHTPUNKTI kategooriasse, kuid võimalik on ka vastupidine muutus.